

ШМАТМОЎНАСЦЬ ЛІТАРАТУРЫ Вялікага княства Літоўскага ў эпоху Рэнесансу

Сяргей КАВАЛЕЎ
UMCS, Lublin

Streszczenie

LITERATURA WIELOJĘZYZCZNA W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM EPOKI RENESANSU

Artykuł został poświęcony zjawisku polilingwizmu (wielojęzyczności) w literaturze Wielkiego Księstwa Litewskiego epoki renesansu. W XVI w. na Białorusi i Litwie funkcjonował język białoruski, starocerkiewnosłowiański, łaciński oraz polski, czego świadectwem są książki wydawane w drukarniach Wilna, Brześćcia, Nieświeża, Łoska, Jewja. Większość ówczesnych pisarzy zostawiła po sobie utwory w kilku różnych językach, dlatego też zaliczamy ich dzisiaj do reprezentacji kilku literatur narodowych, m.in. literatury litewskiej, białoruskiej, ukraińskiej, polskiej.

Літаратура ў Вялікім княстве Літоўскім стваралася адразу на некалькіх мовах, пачынаючы ад свайго ўзнікнення ў эпоху Позняга Сярэднявечча (XIV-XV стст.). Рэлігійныя творы (жыцці, хаджэнні, апокрыфы) пісаліся на царкоўнаславянскай мове (так званай “словенскай”), а агульнадзяржаўныя летапісы, свецкія перакладныя аповесці і рэдкія публіцыстычныя творы – на мове старабеларускай (так званай “рускай”). Яшчэ большай разнастайнасцю вылучаўся моўны дыяпазон літаратуры Княства ў эпоху Рэнесансу, у сувязі з распаўсюджаннем у гэтай частцы Еўропы лацінскай і польскай моў, якія ужо напрыканцы XVI ст. пачалі дамінаваць у прыгожым пісьменстве.

У эпоху Рэнесансу літаратура стала ў значнай ступені друкаванай і яе шматмоўнасць з’яўляецца непасрэдным адлюстраваннем шматмоўнасці кнігадрукавання ў Вялікім княстве Літоўскім. Па звестках польскай даследчыцы М.Б. Тапольскай у XVI – першай палове XVII ст. з агульнай колькасці кніг 46% выдадзена ў Княстве на польскай мове, 38% -- на лацінскай, 10% -- на старабеларускай і царкоўнаславянскай [Topolska, 1984, 121]. Як бачым, з усіх выданняў найбольшую колькасць складалі кнігі, друкаваныя польскай мовай (з некаторымі мясцовымі асаблівасцямі), найменшую – кнігі, друкаваныя кірыліцай (альбо на старабеларускай мове, альбо на царкоўнаславянскай, таксама з некаторымі рысамі старабеларускай мовы). Праўда, паводле падлікаў літоўскага даследчыка А.А. Анушкіна моўная сітуацыя ў кнігадрукаванні Княства ў эпоху Рэнесансу выглядала крыху іначай: „Выдадзена кніг з 1525

па 1599 г. – 324, у тым ліку на мовах: рускай (беларускай) – 50, літоўскай – 3, польскай – 114, латышскай – 1, італьянскай – 1, грэцкай – 1, лацінскай – 151. Адначасова на некалькіх мовах выдадзена 3 кнігі” [Анушкін, 1970, 13]. Паводле гэтых падлікаў у кнігадрукаванні дамінавала лацінская, а не польская мова. Але А.А. Анушкін даследаваў толькі выданні XVI ст. з друкарняў Вільні і Еўя, без уліку прадукцыі друкарняў Бярэся, Нясвіжа, Лоска, Заблудава і, у адрозненні ад М.Б. Тапольскай, не разглядаў выданні першай паловы XVII ст., калі паланізацыя культуры Беларусі і Літвы стала асабліва прыкметнай.

З вышэйзгаданых падлікаў выразна відаць, што ў эпоху Рэнесансу кірылічныя выданні займалі трэцюю пазіцыю ў кнігадрукаванні Вялікага княства Літоўскага пасля выданняў лацінскіх і польскіх (праўда, старабеларуская і царкоўнаславянская мова дамінавалі ў рукапіснай літаратуры [Падрабязн. гл.: Нікалаеў, 1993]). Пражскімі і віленскімі кірылічнымі выданнямі 1517-1525 гг. Францыска Скарыны пачалося кнігадрукаванне Беларусі і Літвы. На жаль, пасля таго, як дзейнасць Ф. Скарыны ў Вільні спынілася, наступная друкарня на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага з’явілася толькі ў 1553 г. і пачала выдаваць кнігі ўжо на польскай мове. На польскай і лацінскай мовах выдавала сваю прадукцыю большасць іншых друкарняў Беларусі і Літвы другой паловы XVI ст.

Праўда, у 1562 г. дзве кнігі на старабеларускай мове выдаў у Нясвіжы Сымон Будны, на роднай мове пачаў друкаваць „Евангелле” у 70-80-я гг. Васіль Цяпінскі, значную колькасць кірылічных друкаў выпусцілі, пачынаючы з 1575 г. у Вільні Мамонічы (у тым ліку каталіцкі „Катэхізіс” з 1585 г.), а з 90-х гг. – друкарня Віленскага праваслаўнага брацтва.

Але, калі на лацінскай і польскай мовах друкавалася акрамя богаслужэбнай літаратуры шмат літаратуры свецкай (навуковыя, гістарычныя, мастацкія тэксты), то кірыліцай – пераважна творы рэлігійнага зместу. Вельмі рэдка ў кірылічных друках XVI ст. змяшчаліся вершаваныя творы (звычайна, гэта былі эпіграмы на магнацкія гербы), няма пакуль ніякіх звестак пра выданне ў XVI ст. вершаваных тэкстаў на старабеларускай мове асобнымі зборнікамі.

Значную частку кірылічных друкаў складалі кнігі на царкоўнаславянскай мове, традыцыйнай для праваслаўнага духавенства, што таксама не спрыяла развіццю беларускай мовы і літаратуры.

Калі, напрыклад, гетман Рыгор Хадкевіч хацеў даручыць Івану Фёдараву і Пятру Мсціслаўцу выдаць „Вучыцельнае евангелле” ў перакладзе на простую (беларускую мову) для ўразумення звычайных, неадукаваных людзей – „мудрыя, вучоныя людзі” адгаварылі яго ад такога намеру і кніга выйшла ў 1569 г. у Заблудава на традыцыйнай царкоўнаславянскай мове (Я.

Л. Неміроўскі лічыць, што гэтымі „мудрымі” людзьмі былі ўдэ́кшыя з Маскоўскага княства князь Андрэй Курбскі і старац Арцёмій [Немировский, 1979, 84-86]).

Кнігадрукаванне на царкоўнаславянскай і старабеларускай мовах было цесна звязана найперш з праваслаўем, і адставанне кірылічнага кнігадрукавання ад кнігадрукавання на лацінскай і польскай мовах шмат у чым вытлумачваецца пазіцыяй праваслаўнага духавенства, якое значна пераўзыходзіла каталіцкае ў кансерватыўнасці і ваяўнічай непрымірымасці да ўсяго новага ў рэлігійным і грамадскім жыцці. “У той час малюнак унутранага стану праваслаўя ў Вялікім княстве Літоўскім быў глыбока крызісным: цемрашальства, нізкі інтэлектуальны ўзровень духоўных пастыраў, сіманія, адсутнасць неабходнай колькасці школ, вучэбных дапаможнікаў, неразуменне прагрэсіўнай ролі кнігадрукавання, новаўвядзенняў эпохі, абьякавасць веруючых да лёсу царквы, роднай мовы” [Дорошкевич, 1979, 20-21]. Напрыканцы XVI ст. заняпад праваслаўнай царквы ў параўнанні з іншымі канфесіямі Вялікага княства Літоўскага стаў асабліва прыкметны, што выклікала небеспадстаўную трывогу найбольш сумленных прыхільнікаў праваслаўя.

Шырокае распаўсюджанне ў Беларусі і Літве лацінскай мовы ў апошняй чвэрці XVI ст. з’явілася адным з вынікаў дзейнасці езуітаў на гэтых землях. Да таго часу веданне лацінскай мовы, як мовы антычнай і агульнаеўрапейскай культуры, было прывілеяй вузкага кола асветнікаў-гуманістаў (напрыклад, Эразма Цёлка, Міколы Гусоўскага), а як мова каталіцкага богаслужэння – прафесійным абавязкам святароў у касцёлах. У суседняй Польшчы лацінская мова была распаўсюджана значна шырэй, з’яўлялася кананічнай мовай богаслужэння, традыцыйнай літаратурнай мовай, мовай каралеўскай канцэлярыі, судовага справаводства, але нават там заставалася мовай эліты [Падрабязней гл.: Łасіна, 2004].

Толькі ў самым канцы XVI -- напачатку XVII ст., калі езуіты адкрылі ў Беларусі і Літве цэлы шэраг школ і калегіумаў, а ў Вільні ў 1579 г. заснавалі акадэмію, калі друкарня Віленскай езуіцкай акадэміі навадніла княства шматлікімі рэлігійнымі трактатамі, палемічнымі брашурамі, панегірычнымі зборнікамі на лацінскай мове, -- тады толькі лацінская мова стала здабыткам адносна шырокіх слаёў арыстакратыі, шляхты, гараджан Вялікага княства Літоўскага.

Аднак, хаця друкарня Віленскай акадэміі (да 1579 г. – друкарня Мікалая Крыштафа Радзівіла „Сіроткі”) выдала ў канцы XVI ст. нямала зборнікаў з вершаванымі практыкаваннямі навучэнцаў і выпускнікоў акадэміі, яны не ўнеслі прыкметнага ўкладу ў тагачасную літаратуру Беларусі і Літвы, бо не вылучаліся ні глыбокім зместам, ні дасканалай формай (у адрозненне ад багатай і разнастайнай творчасці паэтаў-езуітаў XVII ст.: Мацея Сарбеўскага,

Лаўрэнція Бойера, Яна Эйсманта і інш.). Росквіт езуіцкага вершаскладання быў яшчэ наперадзе і адбыўся ён ужо ў культурна-стылёвых рамках барока.

На лацінскай мове пісалі ў апошняй чвэрці XVI ст. Францішак Градоўскі, Ян Радван, але па веравызнанні гэтыя аўтары былі пратэстантамі, скончылі заходнееўрапейскія універсітэты і прадстаўлялі лагер Рэфармацыі, у той час як езуіцкія паэты з’яўляліся актыўнымі прыхільнікамі ідэй Контр-рэфармацыі.

Шырокае распаўсюджанне польскай мовы ў Беларусі традыцыйна адносяць да эпохі Барока, да перыяду Контррэфармацыі і звязваюць з паступовай стратай Вялікім княствам Літоўскім дзяржаўнай незалежнасці, з наступам каталіцызму на праваслаўе, з працэсам агульнай паланізацыі краіны і выцясненнем з афіцыйнага ўжытку беларускай мовы на працягу XVII-XVIII стст. А польскамоўная літаратура як адметная з’ява ў культуры Беларусі ўвогуле асацыіруецца з XIX ст., з творчасцю паэтаў-рамантыкаў, сучаснікаў і паслядоўнікаў Адама Міцкевіча.

Вывучэнне шматмоўнай літаратуры эпохі Рэнэсансу прыводзіць, аднак, да высновы, што ўжо ў XVI ст. польскамоўная літаратура займала адметнае месца ў пісьменстве Вялікага княства Літоўскага. Шырокае распаўсюджанне ў кнігадрукаванні і літаратуры польскай мовы тлумачыцца перш-наперш тым, што насуперак патрыятычным спробам С. Буднага і В. Цяпінскага выдаваць на беларускай мове пратэстанцкія кнігі, мовай Рэфармацыі ў Беларусі і Літве стала польская мова. Прычыніліся да гэтага, несумненна, браты Мікалай Радзівіл Чорны (1515-1565) і Мікалай Радзівіл Руды (1512-1584), правадчы калвінізму – найбольш пашыранай у Беларусі пратэстанцкай плыні. Шчырыя ліцвіны ў палітыцы, прыхільнікі поўнай незалежнасці і самастойнасці Вялікага княства Літоўскага, абодва Мікалаі па-польску чыталі і размаўлялі (хаця ведалі і беларускую мову), былі пабраныя з полькамі і адчувалі сябе ў пэўнай ступені носьбітамі польскай культуры.

Акрамя суб’ектыўных прычын былі і аб’ектыўныя: калвінскія ідэі даходзілі ў Літву і Беларусь праз Малапольшчу і Падляшша, пратэстанцкія дзеячы суседніх рэгіёнаў трымаліся разам, выступаючы агульным фронтам супраць каталіцкага касцёла. Нейкі час калвінскія зборы ў Кароне і Княстве мелі агульную арганізацыю, беларускія і літоўскія пратэстанты высылалі сваіх прадстаўнікоў на генеральны сінод у Польшчу [Kosman, 1973, 54]. Зразумела, што братам па веры для паразумення патрэбна была нейкая агульная мова, а паколькі польскіх братоў было больш і яны раней далучыліся да праўдзівай веры, то менавіта польская мова “выбіраецца на ўсходзе Еўропы пратэстантамі розных краін у якасці міжнароднай. Вось чаму не варта здзіўляцца, што ў друкарнях Бярэсця, Нясвіжа, Лоска ды іншых кнігі друкавалі ці не выключна на польскай мове” [Лабынцаў, 1990, 166-167]

У 1553 г. берасцейскі староста, віленскі ваявода, канцлер вялікі літоўскі Мікалай Радзівіл Чорны разарваў адносіны з каталіцкім касцёлам і арганізаваў у Бярэсці першы на тэрыторыі княства кальвінскі збор. На кароткі час – да канца 60-х гг. XVI ст. – Бярэсце (цяпер – Брэст) ператвараецца ў адзін з інтэлектуальных цэнтраў Еўропы, куды з’яжджаюцца вядомыя вучоныя, пісьменнікі, музыканты, а таксама у буйны выдавецкі цэнтр, які прызначаў сваю прадукцыю не толькі чытачам Беларусі і Літвы, але і Польшчы (імкненне друкароў рэалізоўваць частку накладаў за Бугам – яшчэ адна прычына дамінацыі ў літаратуры Княства польскай мовы). Спачатку з ініцыятывы канцлера ў Бярэсці наладжвае выдавецкую справу вучань Эразма Ратэрдамскага – кракаўскі друкар Бернард Ваявудка. Пасля трагічнай смерці Б. Ваявудкі ў 1554 г. друкарня спыніла сваю дзейнасць, але праз чатыры гады ў Бярэсці пачала працаваць друкарня Станіслава Мурмеліуса і Цыпрыяна Базыліка, таксама пры падтрымцы М. Радзівіла Чорнага (абедзве друкарні выдавалі кнігі на польскай мове).

У 50-х гг. пачаўся актыўны пераход магнатаў і шляхты з каталіцызму і праваслаўя ў лагер пратэстантызму, а ў канцы 60-х гг. прыхільнікі новага веравызнання займалі ўжо ўсе, па-сутнасці, важнейшыя дзяржаўныя пасады ў Вялікім княстве Літоўскім. Менавіта ў 50-60-х гг. XVI ст. у беларускай літаратуры з’яўляюцца першыя польскамоўныя творы, польская мова робіцца літаратурнай мовай на тэрыторыі Беларусі і Літвы, больш папулярнай, чым у самой Польшчы, дзе ў літаратуры панавала лацінская мова.

Пасля Люблінскай уніі польская мова зрабілася універсальнай мовай зносін паміж рознымі народнасцямі Рэчы Паспалітай, хаця не мела статуса дзяржаўнай мовы ні ў Вялікім княстве Літоўскім, ні ў Кароне (дзяржаўнымі мовамі там былі адпаведна старабеларуская і лацінская).

“Была гэта тыповая для часоў Рэнэсансу з’ява, што, хаця, ў справах нацыянальных і палітычных пераважаў партыкулярызм, лінгвістычны фактар з’яўляўся элементам, які з’ядноўваў вялікую, складзеную з некалькіх супольнасцяў дзяржаву. У гэтай сітуацыі самыя заўзятая праціўнікі уніі з Польшчай пратэставалі супраць яе на польскай мове, на гэтай мове слухалі пропаведзі і чыталі кальвінскія кнігі” [Topolska, 1984, 27-28].

У XVI ст. польская мова была мовай вялікакняскага двара, які ўтварыўся з мясцовай арыстакратыі падчас знаходжання караля польскага, вялікага князя літоўскага ў Вільні (цікава, што ў другой палавіне XVII ст. у Расіі польская мова таксама нейкі час была „...моваю двара і адукаванага асяроддзя, адыгрываючы тую ролю, якая пазней выпала на долю французскай [Липатов, 1982, 67].

Польская мова была зразумелая прадстаўнікам усіх веравызнанняў і мела ў параўнанні з лацінскай і старабеларускай мовамі найбольш шырокую

чытацкую аўдыторыю сярод адукаваных магнатаў, шляхціцаў, гараджан. Менавіта таму з канца XVI ст. польскую мову пачынаюць актыўна выкарыстоўваць беларускія і ўкраінскія праваслаўныя аўтары, у навучальныя праграмы брацкіх школаў поруч з лацінскай і старалявянскай мовамі ўваходзіць і польская.

„Хто хацеў распаўсюдзіць праваслаўныя ідэі сярод шырэйшага кола чытачоў, той мусіў звяртацца да польскай мовы” [Суліма, 1985, 29].

У Вялікім княстве Літоўскім, а не ў Польшчы былі выдадзены першыя пераклады на польскую мову Цыцэрона, Кальвіна, Эразма Ратэрдамскага, Анджэя Фрыча-Маджэўскага, А. Паляка; прызначаліся гэтыя пераклады для сярэднеадукаванага чытача як Вялікага княства Літоўскага, так і Кароны.

Шырокае выкарыстанне польскай мовы ў кнігадрукаванні і літаратуры Беларусі і Літвы неправамерна было б, аднак, тлумачыць як вынік выцяснення менш развітай мовы больш развітай, як вынік панавання культуры Польшчы над культурай Вялікага княства Літоўскага.

У другой палавіне XVI ст. у Польшчы польская мова і літаратура яшчэ толькі фарміравалася, паступова выцясняючы лацінскую мову і лацінамоўную літаратуру, прычым важную ролю ў іх фарміраванні адыгрывалі суседнія беларуская і ўкраінская мовы і літаратуры (гэтай праблеме прысвечана некалькі цікавых прац польскіх даследчыкаў [Hrabec, 1949; Florczak, 1967].

Наяўнасць актыўнага ўзаемаўплыву культур Рэчы Паспалітай падкрэсліваў І.М. Галянішчаў-Кутузаў: “Несумненна, што польская літаратура зрабіла велізарны і жыватворны ўплыў на развіццё заходнерускай культуры, якая, у сваю чаргу, паўплывала на Маскоўскую Русь. Тым не менш мы бачым і іншы працэс: пранікненне ўкраінска-беларускіх элементаў у польскую мову, у польскую паэзію і жывапіс” [Голенищев-Кутузов, 1973, 135].

Уплыў беларускай і ўкраінскай моў на польскую адзначаў беларускі літаратуразнаўца І.Д. Ралько, які, у прыватнасці, слухна лічыў, што “...з’яўленне ў польскай паэзіі XVI-XVII стст. рыфмаў тыпу *kochać-trwać* абумоўлена не столькі адгалоскамі праславянскага вымаўлення, колькі ўплывам беларускай і ўкраінскай моў, характэрнай асаблівасцю якіх з’яўляецца наяўнасць рухомага націску ў словах” [Ралько, 1986, 58].

Польская мова пісьменнікаў Вялікага княства Літоўскага значна адрознівалася ад польскай мовы паэтаў Кароны, бо знаходзілася ў непасрэдным кантакце з беларускаю моваю, адлюстравала многія яе рысы і асаблівасці. Нават на мову ўрадженца Польшчы Мацея Стрыйкоўскага беларуская мова зрабіла значны ўплыў, чаму спрыяла не толькі доўгае знаходжанне Стрыйкоўскага ў Беларусі, але і актыўнае выкарыстанне ім у сваёй творчасці мноства беларуска-літоўскіх крыніц (у першую чаргу – напісаных на старабела-

рускай мове мясцовых летапісаў). Польская даследчыца М. Карплук, адзначаючы факт частых запазычванняў Стрыйкоўскага з „заходнерускай” мовы, выказвае слушнае меркаванне, што гэтай „заходнерускай” мовай была менавіта беларуская, а не ўкраінская мова [Karpluk, 1977, 85].

Па колькасці твораў і іх аб’ёму польскамоўная літаратура Вялікага княства Літоўскага эпохі Рэнесансу відавочна пераўзыходзіць лацінамоўную і беларускамоўную. Прадстаўленая творчасцю Цыпрыяна Базыліка, Аўгуста Ратунда, Мацея Стрыйкоўскага, Станіслава Кулакоўскага, Андрэя Рымшы, Гальяша Пельгрымоўскага, Яна Пратасовіча, Беняша Буднага польскамоўная рэнесансавая літаратура Беларусі і Літвы характарызуецца тэматычнай разнастайнасцю, жанрава-стылёвай неаднароднасцю і заслугоўвае пільнай увагі як з боку даследчыкаў літаратуры, так і з боку даследчыкаў мовы, а дакладней – двух моў: польскай і беларускай, узаемаўплыў якіх выразна выявіўся ў творах вышэйзгаданых аўтараў.

ЛІТАРАТУРА:

- А. А. Анушкін, *На заре книгопечатания в Литве*, Вильнюс 1970.
- И. Н. Голенищев-Кутузов, *Славянские литературы. Статьи и исследования*, Москва 1973.
- В. И. Дорошкевич, *Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: первая половина XVI ст.*, Минск 1979.
- А. В. Липатов, *Древнеславянские письменности и общеевропейский процесс. К проблеме исследования литератур как системы [у:] Барокко в славянских культурах*, Москва 1982.
- Е. Л. Немировский, *Иван Федоров в Белоруссии*, Москва 1979.
- М. Нікалаеў, *Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X-XVIII стагоддзях*, Мінск 1993, 240 с.
- І. Д. Ралько, *Верш і мова. Праблемы тэорыі і гісторыі беларускага верша*, Мінск 1986.
- М. М. Сулима, *Українське вірчування кінця XVI – початку XVIII ст*, Київ 1985.
- Z. Florczak, *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku*, Wrocław 1967.
- S. Hrabiec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.* [w:] Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace wydziału filologiczno-filozoficznego, 1949, t. 3, z. 2.
- М. Карплук, *О языке Macieja Strykowskiego, historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku*, Wrocław 1977.
- М. Kosmsan, *Reformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław i in. 1973.
- Łacina jako język elit*, pod red. E. Axera, Warszawa 2004.
- М. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984.